

महिला सक्षमीकरणाचे वास्तव आणि महत्व

प्रा. बालाजी गंगाधरराव दमकोडवार

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी, जिल्हा- चंद्रपूर

गोषवारा :

मानवी समाजाच्या प्रारंभिक अवस्थेत मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती निर्माण झाली. परंतु कालांतराने त्याचे रूपांतर पुरुषप्रधान आणि पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत झाले. त्याकाळापासूनच स्त्रीला पुरुषाच्या अधीन करण्याचे प्रयत्न समाजात सुरु झाले. पितृसत्ता, धर्म, वंश, वर्ण, जात या सर्वच व्यवस्था पुरुषांनी पुरुषकेंद्री पद्धतीने निर्माण केल्या. स्त्रीने कौटुंबिक आणि सामाजिक स्तरावर दुय्यम दर्जा धारण करून आपले जीवन जगणे हेच आदर्श स्त्रीजीवन आहे असे तिच्या मनावर विविध माध्यमातून रुजविण्यात आले. याचा परिणाम स्त्रियांना सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आणि राजकीय विकासापासून दीर्घकाळ वंचित राहावे लागले हे स्त्रियांच्या बाबतीत जागतिक वास्तव आहे. महिलांना त्यांच्या सामर्थ्याची जाणीव करून देण्यासाठी, त्यांना समाजात पुरुषांच्या समान दर्जा आणि संधी मिळवून देण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेची सुरुवात झाली. विविध देशातील तत्त्वज्ञ, आणि समाजसुधारकांनी खऱ्या अर्थाने यासंदर्भात भूमिका घेतली आणि स्त्रियांच्या समान दर्जासाठी संघर्ष केला. त्याचाच परिणाम म्हणून आजही महिला सक्षमीकरणाचे प्रयत्न जगातील विविध देशात केले जात आहेत. सध्याच्या काळात महिलांच्या विकासाशिवाय विकसित समाज निर्माण होऊ शकत नाही हे वास्तव लक्षात आल्याने सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय पातळीवर यासंदर्भात प्राधान्याने कार्य केले जात आहे. स्त्रीपुरुष समानतेचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाचे वास्तव आणि आवश्यकता समजून घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

बीजशब्द :

महिला सक्षमीकरण, लिंगाधारित भेदभाव

प्रस्तावना:

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया म्हणजे महिला सबलीकरण होय. शतकानुशतके अबला समजल्या

जाणाऱ्या महिलांना सबल करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सर्वच समाजात व सर्वच काळात कमीअधिक प्रमाणात लिंगभेदावर आधारित विषमतेमधून स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झाले आहे. त्यामुळेच ही लिंगभेद आणि शोषणावर आधारित सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व्यवस्था बदलून स्त्रीपुरुष समानता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विविध माध्यमातून प्रयत्न करणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय.^१

महिला सबलीकरणाचा खरा अर्थ स्त्रीच्या बुद्धिमतेला, निसर्गदत्त क्षमतेला, सामर्थ्याला फुलविणे, तसेच स्त्रीला तिच्या क्षमतांची जाणीव करून देणे, विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि कृती तसेच तिच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला समर्थपणे योगदान देण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निर्माण करणे होय. महिलांना केवळ त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून न देता त्यासोबतच त्यांना सर्वांगीण विकासाच्या समान संधी आणि सुविधा निर्माण करणे आणि कौटुंबिक व सामाजिक स्तरावर समतेचे वातावरण निर्माण करणे अपेक्षित आहे. महिलांना त्यांच्या जन्मजात गुणांचा, नैसर्गिक क्षमतांचा पूर्णपणे वापर करण्याची सवलत मिळवून देणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे, सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे, तिच्याविरुद्ध होणाऱ्या अन्याय आणि शोषणा विरुद्ध आवाज उठविणे आणि प्रसंगी संघर्ष करण्याची पात्रता निर्माण करणे सक्षमीकरणात अंतर्भूत आहे.

उद्देश :

1. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. महिला सक्षमीकरणाच्या जागतिक आणि भारतीय संदर्भातील वास्तविकतेचे अध्ययन करणे.
3. महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता समजून घेणे

संशोधन पद्धती:

या शोध निबंधात आशय विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम तथ्यांच्या उपलब्धतेसाठी

पुस्तके, मासिके, संशोधन जर्नल्स, इंटरनेटवरील लेख , संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

1. लिंगाधारित भेदभाव नष्ट करून स्त्री-पुरुषांना विकास आणि प्रगतीच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे या प्रक्रियेत अपेक्षित आहे.
2. महिला सबलीकरण ही महिला अधिकाराचा पुरस्कार करणारी आणि महिलांच्या विकासाशी संबंधित प्रक्रिया आहे.
3. महिलांना सर्वच क्षेत्रात समान दर्जा, समान संधी, सत्ता आणि प्रतिष्ठा प्राप्त होईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे हे महिला सक्षमीकरणात अभिप्रेत आहे.
4. महिला सक्षमीकरण हा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान राजकीय आणि सामाजिक अधिकार मिळविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चाललेला संघर्ष आहे.
5. समाजामध्ये स्त्रियांना उपेक्षित ठेवणाऱ्या, त्यांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय अधिकारापासून वंचित ठेवणाऱ्या शक्तीमध्ये वैचारिक परिवर्तन घडवून आणणे, अशा प्रवाहाची दिशा बदलणे महिला सक्षमीकरणात अपेक्षित आहे.
6. स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे त्याचप्रमाणे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये स्त्रिपुरुष समता प्रस्थापित करणे हा महिला सक्षमीकरणाचा मुख्य भाग आहे.
7. शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचारापासून महिलांची मुक्तता करणे यामध्ये अपेक्षित आहे.^२

जागतिक स्तरावरील महिलांची स्थिती :

1. जगामधील एक बिलियन निरक्षरांपैकी ६७% महिला आहेत.
2. जगामधील १.३ बिलियन गरीब लोकांमधील ७०% महिला आहेत.
3. जगभरातील संसदांमध्ये केवळ ११% स्त्रिया आहेत.
4. महिला या पुरुषांपेक्षा दुप्पट वेळ अशा कामांमध्ये घालवतात कि ज्याचा त्यांना आर्थिक मोबदला मिळत नाही.
5. जागतिक स्थूल उत्पादनाच्या (GDP) ३५% वाटा हा स्त्रियांच्या मोबदला न मिळणाऱ्या घरगुती आणि सामुदायिक कार्यांचा आहे.

6. जगामधील २७ दशलक्ष निर्वासितांपैकी ७५ ते ८०% महिला आणि मुली आहेत.
7. विकसनशील देशांमधील ५५% ग्रामीण महिला अन्नधान्य उत्पादनाचे काम करतात.
8. जगामधील ९३ देशांमध्ये महिलांना मंत्रिपदे मिळालेली नाहीत.
9. जगामधील ५० देशांमध्ये शासन स्तरावरील सर्वोच्च पदांमध्ये महिला आढळत नाहीत.
10. आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये (युनो आणि इतर) महिलांचे उच्च पदांवरील प्रमाण ५% पेक्षादेखील कमी आहे.
11. १९९१ पर्यंत जगातील एकूण देशांपैकी फक्त ७ देशांमध्ये महिला राष्ट्रप्रमुख पदावर होत्या. ३

भारतातील महिलांची स्थिती:

1. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण ९४०, तर महाराष्ट्रात ९२९ आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर हे स्त्री पुरुष प्रमाण वाढण्याऐवजी कमी होत गेले.
2. स्त्री पुरुषांच्या प्रमाणाबाबत गंभीर बाब म्हणजे ०-६ वयोगटातील मुलींचे प्रमाण आणखीनच खालावलेले आहे.
3. भारतात बालमृत्यूचे प्रमाण आजही जास्त आहे. बालमृत्यूचा आणि बाल स्वास्थ्याचा मातेच्या स्वास्थ्याशी जवळचा संबंध आहे. आहार, औषधोपचार, शिक्षणाच्या सुविधा मुलींना कमी मिळत असल्याने मातेचे स्वास्थ्य खालावते. परिणामी बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आढळते.
4. भारतात आजही बालविवाह केले जातात.
5. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून म्हणजे गर्भजल परीक्षण किंवा सोनोग्राफीच्या माध्यमातून लिंगनिदान केले जाते आणि मुलीचा गर्भ असल्यास स्त्री भ्रूणहत्या केली जाते.
6. भारतात स्त्री पुरुषांच्या साक्षरतेच्या बाबतीत तफावत आहे.
7. शिक्षणात आणि उच्चशिक्षणात मुलींच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.
8. दिवसेंदिवस महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे (कौटुंबिक अत्याचार, बलात्कार, विनयभंग, छेडछाड, लैंगिक छळ ई.) प्रमाण वाढत आहे. अलीकडील काळात नौकरी करणाऱ्या मुली आणि विवाहित स्त्रियांच्या लैंगिक छळाच्या प्रकारात चिंताजनक वाढ झाली आहे.

9. संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री कामगारांची स्थिती चिंताजनक आहे. पूर्वग्रहदुषितपणे स्त्रियांना विशिष्ट कामेच सोपविली जातात. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभाजन आजही मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे.
10. मानवी तस्करीचे, विशेषतः लहान मुली पळवून नेऊन त्यांना विकण्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.
11. सामाजिक रूढी, परंपरा आणि असुरक्षितता यामुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आलेली आहेत.
12. अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या एकूण संख्येत स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे.

महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता :

1. भारतातील अनेक खेड्यांमध्ये आजही लहानपणीच मुलींचे लग्न लावून दिले जाते. त्यामुळे लादलेली बाळंतपणे, लहान वयातच अनेक कौटुंबिक जबाबदारी, समस्यांना सामोरे जाणे, घरातील तसेच शेतीतील कष्टाची कामे करणे, त्याबरोबरच चांगले ते पुरुषासाठी आणि उरलेले अन्न स्त्रियांसाठी अशी विषम अन्नविभागणी, यामुळे ग्रामीण स्त्रींचे आरोग्य ढासळत चालले आहे. मानसिक, शारीरिक, आर्थिक आणि सगळ्याच दृष्टीकोनातून आजही ग्रामीण स्त्री हालाखीचे जीवन जगात आहे. म्हणूनच अशा समाजात महिला सक्षमीकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे.
2. स्त्री कमावती झाली म्हणजे तिचे सर्व प्रश्न सुटतीलच असे नाही. कारण त्यासाठी सामाजिक संरचना कारणीभूत ठरते. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असलेल्या स्त्रियाही स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकत नाहीत. शहरी भागात काही प्रमाणात स्त्रिया पुरुषी वर्चस्वाविरुद्ध उभ्या राहिलेल्या दिसतात. परंतु ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अवस्था मात्र अत्यंत दयनीय आहे. शिक्षणाचा अभाव आणि बाई म्हणून वाट्याला आलेले कायमचे वंचितपण अशा अवस्थेत सक्षमीकरणाची प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरते.
3. ग्रामीण भागात आजही शेतात राबणारी स्त्री, दलित, आदिवासी, उपेक्षित स्त्री यांच्या समस्या अजूनही कमी झालेल्या नाहीत. या स्त्रियांपर्यंत मानवी अधिकारांची जाणीव पोहोचण्यासाठी खूप मोठ्या प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आजही ग्रामीण भागात स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आहे. पुरुषी अहंकार, पुरुषप्रधान कुटुंबसंस्था, व्रतवैकल्ये,

अंधश्रद्धेच्या जाळ्यात ग्रामीण स्त्री गुरफटलेली आहे. बालविवाह आणि कुटुंब नियोजन या समस्यांचा सामना आजही ग्रामीण भागातील स्त्रियांना करावा लागतो.

4. भारतीय समाजाचे प्रत्यक्ष वास्तव बघितले असता, स्त्रीशक्तीबाबत भारतीय समाजात बऱ्याच आदर्श कल्पना होत्या आणि आजही आहेत. समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाबद्दल बरेच उदात्तीकरण केले गेले आहे. वास्तवात मात्र भारतीय स्त्रिया अनेक अत्याचारांच्या बळी आहेत. कौटुंबिक हिंसाचार, कुटुंबाच्या वारसा हक्कापासून स्त्रीला वंचित ठेवणे, अन्याय, अत्याचार इथपासून स्त्रीजन्माला नाकारणे हे भारतीय समाजातील वास्तव आहे. म्हणूनच स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाला अग्रक्रम देणे गरजेचे आहे.
5. भारतात स्त्रियांच्या दर्जाला सुरक्षित ठेवण्यासाठी, सुधारण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले, ज्यातून स्त्रियांना आपल्या अधिकाराची प्राप्ती झाली आहे असे भासवले जाते. परंतु अजूनही सामान्य आणि हालाखीचे जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण समाजात खूप अधिक आहे. आधुनिकीकरणबरोबरच स्त्रियांच्या शोषणाच्या नव्या नव्या पद्धती अस्तित्वात येत आहेत. अधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने लिंगनिदान करून स्त्री भ्रूणहत्या केल्या जात आहेत. स्त्री भ्रूणहत्येचे वाढते प्रमाण यावरून भारतात स्त्रियांचा दर्जा किती दुय्यम आहे हे लक्षात येते. समाजाची संरचना, स्त्रियांची आगतिकता आणि तिचे अज्ञान यातूनच स्त्रीला मुलगी नको अशी मानसिकता तयार होते. म्हणूनच स्त्रियांना समाजात सन्मान मिळवून देण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक ठरते.
6. ऐतिहासिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर शतकानुशतके स्त्री पुरुष विषमता जोपासली गेली आहे. स्त्रियांच्या वाट्याला पूर्वी आणि आजही गौणत्व आलेले आहे. आज सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिस्थितीत अमुलाग्र बदल होत आहेत, स्त्री-पुरुषांच्या संबंधातही बदल होत आहेत. भारतात या परिवर्तनाची गती फारच मंद आहे. भारतात अजूनही स्त्रियांना पुरुषांच्या दयेवर जगावे लागते, समानतेसाठी झगडावे लागते, हक्कांपासून वंचित राहावे लागते. ही प्रतिकूल परिस्थिती बदलण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया महत्वाची भूमिका पार पडू शकते.

7. भारताच्या केंद्रीय अन्वेषण विभागाने (CBI) व्यक्त केलेल्या अंदाजानुसार ९० टक्के मानवी तस्करी भारतातून चालते. पुरुषप्रधान संस्कृती, व्रतवैकल्ये, अंधश्रद्धा, बलात्कार, हुंडा पद्धती, कुमारी मातांची समस्या अशा अनेक सामाजिक समस्यांशी भारतातील महिलांना तोंड द्यावे लागते. भारतात आजही हुंडाबळी घडत आहेत. परित्यक्त्या स्त्रियांची समस्या फक्त भारतातच नव्हे तर पाश्चिमात्य राष्ट्रातही गंभीर बनत चालली आहे. कायद्याचा अपुरेपणा, निराधार जीवन, बेरोजगारी, सामाजिक अप्रतिष्ठा, लैंगिक भावनांचा कोंडमारा, वैश्यांच्या समस्या, विधवांच्या समस्या, मुलांची हेळसांड यासारख्या समस्या आजही ज्वलंत रूपात समाजात आहेत. वैधव्यामुळे समाजात दुर्लक्षित आणि कनिष्ठ स्थान, आर्थिक परावलंबित्व, अशा दुष्टचक्रात अनेक विधवा स्त्रिया अडकल्या आहेत. कायद्याने घटस्फोट मान्य असला तरी घटस्फोटीत स्त्रीकडे समाज दुषित नजरेने पाहतो. समाजात सामाजिक दृष्ट्या अजूनही स्त्री पुरुषांना समान वागणूक दिली जात नाही. या दुष्टचक्रातून बाहेर काढण्यासाठी सक्षमीकरण अत्यंत गरजेचे आहे.
8. स्त्रियांचे दुय्यमत्व अधोरेखित करण्यासाठी समाजाची आर्थिक व्यवस्था कारणीभूत ठरते. जगातील संपत्तीवर पुरुषांचा अधिकार असावा यासाठी पुरुषप्रधान व्यवस्था कारणीभूत आहे. कुटुंबात कार्य करणारा प्रमुख घटक स्त्री ही असली तरी तिच्या कार्याचा मोबदला लक्षात घेतला जात नाही. परिणामी तिचे अस्तित्व अदृश्य राहते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा अर्थार्जनात वाटा मान्य केला जातो तेव्हाच त्याला सन्मान प्राप्त होतो. परंतु स्त्री घरात, शेतात, उद्योगात पुरुषांपेक्षा जास्त काम करीत असते तरीही अर्थार्जनात तिचा वाटा नगण्य धरला जातो. या दृष्टीकोनातून स्त्रियांचे श्रम आणि त्यांचे मूल्य व आर्थिक क्षेत्रातील वाटा, देशातील एकूण उत्पन्नातील योगदान याचा विचार होणे गरजेचे आहे. एकंदरीतपणे स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण होणे त्यांच्या दुय्यम स्थानात बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यक आहे.
9. सामाजिक विषमता, लिंगाधारित भेदभाव, जातीयता, रूढी परंपरा यासंदर्भात कार्य करताना स्त्रियांची साथ मिळेलच असे नाही. कारण घराबाहेर न पडलेल्या या स्त्रियांना बाहेरच्या बदलाची, देशातील नवीन प्रवाहाची, प्रवृत्तीची, गतिशील अशा जीवनाची जाणीव नसते.

- शिवाय स्वतः स्त्रिया ते बदल स्वीकारण्यास उत्सुक नसल्यामुळे कुटुंबाच्या विकासाला, स्त्रीयांच्या विकासाच्या कार्याला त्यांचे विचार अडसर ठरतात. म्हणूनच स्त्रियांचा अर्थार्जनात आणि उत्पादन कार्यात सहभाग वाढणे हे त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक ठरते. स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे सामाजिक विकास आणि प्रबोधनाच्या कार्यासाठी अनुकूल ठरते.
10. समाजात लिंगाधारित भेदभाव मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे महिला स्वतःला पुरुषापेक्षा कमी लेखतात. महिलांचे संपूर्ण आयुष्याच पुरुषाभोवती फिरत असते. अशा स्थितीत स्त्रियांच्या सकारात्मक मानसिक परिवर्तनासाठी सक्षमीकरण आवश्यक ठरते. जर सुसंस्कृत आणि सभ्य समाज घडवायचा असेल तर महिलांबद्दल प्रतिष्ठेची भावना समाजातील सर्व घटकात रुजणे अत्यंत आवश्यक आहे. सक्षमीकरणातून महिलांचा विकास घडून आला तर त्या आपल्या मुलांचे चांगल्या प्रकारे पालनपोषण करू शकतात. मुलांना सुसंस्कृत करून एक सक्षम आणि जबाबदार नागरिक बनवू शकतात. समाजात लिंगभाव समानतेचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया गरजेची आहे.
11. भारतात स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. परंतु या कायद्यांची अंमलबजावणी उदासीनतेने केली जाते. काही कायदे पूर्णतः मोडले जातात. स्त्रियांमध्ये सामर्थ्य असल्याशिवाय या विविध कायद्यांचा फायदा त्या घेऊ शकत नाहीत. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रीयेद्वारे कायदेशीर संरक्षण निर्माण झाल्यास स्त्रियांच्या विकासाला पोषक आणि सुरक्षित असे सामाजिक वातावरण निर्माण होऊ शकते. महिलांना घटनात्मक संरक्षण, कायदे निर्मिती, कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, सुलभ न्याय प्रक्रिया, सुरक्षिततेच्या उपयोजना या सर्व घटकांना महिला सक्षमीकरणासाठी प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.^४

निष्कर्ष:

स्त्री आणि पुरुष हे मानवी समाजातील विकासाचे आधारस्तंभ आहेत. दोन्ही घटकांच्या सर्वांगीण आणि समान विकासाशिवाय विकसित समाजाचे स्वप्न साकारले जाणे कदापि शक्य नाही. कोणत्याही समाजाचा विकास होण्यासाठी त्या समाजातील एकूण मनुष्यबळाचा पूर्णपणे उपयोग होणे गरजेचे असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र या मुलभूत तत्वाला जाणीवपूर्वक दुर्लक्षित करण्यात आले.

म्हणूनच विषमतावादी समाजव्यवस्था दीर्घकाळापासून अस्तित्वात आहे. परंतु आधुनिक कालखंडात महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे स्त्रीपुरुष समानतेच्या बाबतीत जागतिक आणि भारतीय स्तरावर विविध माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न, कमावत्या स्त्रियांचे प्रश्न समजून घेणे, त्याबाबत कायदेशीर उपाययोजना करणे, शासकीय पातळीवर विविध धोरणे आणि कार्यक्रम प्रभावीपणे अमलात आणणे गरजेचे आहे. महिलांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय पातळीवर सहभागी करून घेणे, त्यांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी आणि अधिकार देणे महिला सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे परंतु अजूनही हे वास्तव समाजात पूर्णपणे स्वीकारल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भसूची:

- ✦ डॉ. एस. एम. गावडे. (मे-जुलै २०१५) *Research journal for Resurrection in intellectual Disciplines 'महिला सबलीकरण : एक संकल्पना ' Volume 13, Issue - I पृष्ठ ६७-७०.*
- ✦ डॉ. अंकुश अंबादास चव्हाण. (ऑक्टोबर २०२१) *Cosmos Multidisciplinary Research journal, 'महिला सक्षमीकरण : एक चिंतन' Volume VI, Issue X पृष्ठ ६९-७२.*
- ✦ डॉ. उज्वला वैरागडे , डॉ. विद्युल्लता मुळे, (२०१८) *सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण. औरंगाबाद : विद्या बुक पब्लिशर्स. पृष्ठ क्र. ३३२-३३३*
- ✦ डॉ. जयश्री महाजन. (२०२३) *महिला सक्षमीकरण. धुळे : अथर्व पब्लिकेशन्स. पृष्ठ क्र. २३-३३*